

socioekonomske promjene i mogućnosti razvitka sela

milan župančić

institut za društvena
istraživanja,
zagreb, hrvatska

Hrvatsko selo u proteklih je nekoliko desetljeća prošlo kroz proces tranzicije. Pored poželjnih promjena, to je donijelo i niz negativnih posljedica. Pretjerana deagrarizacija i nekontrolirani ruralni egzodus doveli su do velike depopulacije seoskog prostora i osobito devitalizirali poljoprivredno stanovništvo.

Poljoprivredno stanovništvo smanjilo se na razinu koju danas imaju razvijene zemlje svijeta, ali bez prateće strukturalne preobrazbe u poljoprivredi. Broj seljačkih gospodarstava i dalje je vrlo velik, a dominiraju sitna i sa stanovišta moderne poljoprivrede, marginalna gospodarstva. Posebno je pitanje kako doći do takve strukture u seljačkoj poljoprivredi koja će omogućiti veći razvojni korak ne samo agraru već i drugim granama seoskog gospodarstva. Autor naznačuje moguća rješenja ove situacije.

Ratna razaranja u mnogim seoskim regijama dodatno su opterećenje za cjeloviti razvitak sela. Po svemu sudeći, produbile su se razlike u razvijenosti pojedinih seoskih regija, a to će se snažno odraziti na razvitak ruralnoga prostora Hrvatske.

primljeno travnja 1994.

selo danas

→ U proteklih nekoliko desetljeća hrvatsko selo i poljoprivreda prošli su razdoblje izrazite tranzicije. Modernizacijski procesi (a pod tim podrazumjevamo procese deagrarizacije, industrijalizacije, urbanizacije) stubokom su promijenili glavne značajke seljačkog društva, doveli do njegove integracije u globalne društvene tokove, a istovremeno se i globalno društvo transformiralo u industrijsko-urbani tip društvene organizacije. Modernizacijski procesi odigrali su značajnu ulogu u razbijanju tradicionalnoga i autarkičnog sela, rapidnim smanjenjem seljaštva (u 1991. samo 9%), i po tom indikatoru društvenih promjena mi bismo ulazili u razvijene zemlje. Istovremeno, radikalno se izmijenila ali i osuvremenila cjelokupna socijalna struktura sela. S druge strane, nepovoljan položaj seljačke poljoprivrede i ideološke predrasude prema seljaštvu i privatnom vlasništvu uopće, ali i neprimjerena razvojna politika prema selu dovela je do stagnacije i izrazitog zaostajanja mnogih seoskih regija (posebice onih koje su više zadržale agrarne značajke a nalaze se izvan gravitacijskih utjecaja industrijsko-urbanih središta), stagnacije praćene depopulacijom a ponegdje i pravom demografskom recesijom većeg dijela seoskog prostora. Dosadašnji razvitak marginalizirao je velike dijelove ruralnog prostora tako da je danas prvorazredni zadatak revitalizirati i reintegrirati taj prostor u normalan život i suvremene tokove našeg društva.

Povijesna prekretnica na kojoj se Hrvatska našla u posljednje tri godine neminovno nalaže revalorizaciju dosadašnjeg razvitka sela, ali i osmišljavanje nove strategije dugoročnog razvitka sela i poljoprivrede. Naravno, ne može se zanemariti aktualni kontekst današnje Hrvatske - ona je prošla teški i razarajući oslobodilački rat s golemim materijalnim razaranjima, ljudskim žrtvama i teškim socijalnim obratima. Ta su razaranja pogodila mnoga seoska područja - više od 6% seoskih naselja (oko 400 sela) pretrpjelo je velika razaranja, a od toga 70-ak sela potpuno je razrušeno i devastirano. Opljačkano je i uništeno oko 12% seljačkih poljoprivrednih gospodarstava, a veliki su gubici i na društvenim imanjima u poljoprivrednoj mehanizaciji, stočnom fondu i drugim sredstvima, kao i u seoskoj infrastrukturi (o čemu se čitatelj može detaljnije informirati u časopisu *Sociologija sela* br. 1-2 iz 1992. koji je posvećen ratnim temama i obnovi sela). Još uvijek je 14.500 km² ili 26% nacionalnog teritorija pod režimom privremene okupacije, a tu je, prema podacima iz 1991, živjelo 540.000 stanovnika (prosječno 37 stanovnika na km²) što govori da su to uglavnom seoska područja. Selo i seosko stanovništvo podnijelo je goleme štete, razmjerno daleko veće od ostalih slojeva hrvatskog društva. Tome treba pribrojiti gubitke koji po svojoj prirodi nisu primarno materijalne naravi - uništenu i oštećenu graditeljsku baštinu sela, kulturne i sakralne objekte. Posebno su teške socijalne i psihološke posljedice razaranja u mnogim seoskim regijama, jer su poremećeni i razoreni mnogi tradicionalni socijalni sistemi seoskih zajednica, a za ponovno uspostavljanje i povratak normalnom funkcioniranju bit će potrebno mnogo vremena, sredstava i napora.

Osnovni cilj ovoga rada jest prikazati glavne socijalno-ekonomske i demografske promjene u našem selu u posljednjih tridesetak godina, a ponegdje i u dužem razdoblju, pogotovo tamo gdje su na djelu dugoročniji procesi koji su od posebnog interesa za ovu temu. Razlog je takvu opredjeljenju dvojak: dosad još nisu u stručnoj javnosti objavljeni pa ni minimalno analizirani rezultati posljednjeg popisa stanovništva iz 1991, koji se odnose na selo i seljačku poljoprivredu. S druge strane, da bi se suvislo moglo govoriti o revitalizaciji sela (o čemu podosta slušamo na mnogim razinama, ali najčešće se o tome govori improvizirano kao o poželjnom procesu) valja poznavati dugoročne trendove promjena, posebice promjene u razdoblju koje je prethodilo ratnim zbivanjima i onome što danas imamo. U ovom članku analizirat ćemo tematski: kretanje seoskoga i poljoprivrednog stanovništva, neke značajke seoske naseljske mreže, promjene u dobnom, spolnom i obrazovnom sastavu poljoprivrednika i njegov aktivni kontigent. Osim toga, razmatrat ćemo strukturne promjene seoskih domaćinstava i obiteljskih gospodarstava. Kako još uvijek nisu objavljeni mnogi podaci o poljoprivrednim gospodarstvima, ovdje ćemo se ograničiti samo na važnije procese i tendencije u njihovu kretanju u posljednje vrijeme, i to one koje ukazuju na nepovoljne strane dosadašnjeg razvitka. Na kraju slijedi, doduše fragmentarno i djelomično, ponešto o tome što bi danas mogla značiti sintagma o revitalizaciji sela, i kakve su mogućnosti ozbiljenja takve strategijske orijentacije u hrvatskom društvu.

seosko stanovništvo i seoska naselja

Snažan ruralni egzodus i premještanje stanovništva u manji broj gradskih naselja, kao posljedica oligocentričnoga industrijskog i urbanog razvoja Hrvatske u posljednjih 40-ak godina, doveo je, uz prateće populacijske probleme (grubo smanjenje prirodnog priraštaja u selima), do krupnih demografskih poremećaja u većem dijelu Hrvatske (približno na tri četvrtine prostora gdje obitava gotovo polovina njezina stanovništva). Premda i populacija Hrvatske prolazi kroz zakonitosti demografskog preobražaja svojstvenog suvremenom svijetu, i nalazi se u fazi rane posttranzicije, ipak silina promjena i mnoge nepovoljne posljedice ostavljaju dubok trag i nose izrazito negativan predznak. Hrvatska je, u četrdesetak godina, doživjela takve promjene, za kakve je, primjerice, Francuskoj trebalo stolieće i

pol (Nejašmić, 1986:14). Kako predmet ovoga rada nije demografska analiza ukupnog stanovništva, ovo su samo nužne naznake o općim karakteristikama demografske slike Hrvatske, koja uvelike određuje i stanje u posebnom (ruralnom) prostoru. Globalni uvid u kretanje seoskog stanovništva i značajke tog gibanja, pokazat će nam svu složenost i nepovoljnost demografske situacije suvremenog sela (tablica 1).

Tablica 1

Kretanje ukupnoga, gradskog i seoskog stanovništva Hrvatske, 1961-1991

Godina	Ukupno	Indeks	Seosko			Gradsko		
			broj	indeks	%	broj	indeks	%
1961	4,160.000	100	2,878.000	100	69,2	1,182.000	100	30,8
1971	4,426.000	106	2,605.000	91	58,9	1,821.000	142	41,1
1981	4,601.000	111	2,263.000	79	49,2	2,337.000	181	50,8
1991	4,784.000	115	2,187.000	76	45,7	2,596.000	202	54,3

Izvor: Popisi stanovništva za odnosne godine

Pod seoskim stanovništvom, ovdje podrazumijevamo sve one koji žive u seoskim naseljima. Postoje velike teškoće odrediti što se smatra ruralnim ili seoskim prostorom, a što naseljima gradskoga ili seoskog tipa. Do 1971. naša statistika ali i znanstvena literatura upotrebljavala je tročlanu shemu naseljske mreže - gradska, "mješovita" i seoska naselja, da bi u 80-im došlo do pojednostavljenja sheme. Otad se, više-manje zbog statističkih i upravno-administrativnih potreba sve više koristila podjela na gradska i "ostala" naselja, pri čemu se pod seosko naselje podvodi sve ono što nije gradsko. Naravno, ova simplifikacija godi onima koji vole jednostavna rješenja, gdje se zna "što je što", ali ne pridonosi rješavanju tipoloških ili teorijskih problema vezanih uz određivanje i objašnjenje relevantnih fenomena. Drugim riječima: podjela na višestruke tipove naselja imala je odgovarajuću teorijsku podlogu - dijelom je počivala na teoriji "rural-urban continuuma", odnosno na shvaćanju da su razni seoski i urbani sadržaji postupno poredani na kontinuiranoj ljestvici, uz stupnjevite razlike među pojedinim tipovima naselja (od najmanjeg zaseoka pa do najvećeg grada ide se postupno, pri čemu se gube tipično ruralne osobine a narastaju urbane značajke), tako da nema oštih i dihotomnih podjela naselja, već su razlike u organizaciji naseljskog prostora postupne i kvantitativne. Podjela na gradska, mješovita i seoska naselja temeljila se na veličini naselja i postotku poljoprivrednog stanovništva. Vrlo izražena deagrarizacija i smanjenje udjela poljoprivrednika u seoskom stanovništvu (danas poljoprivrednici čine približno oko 20% seoske populacije), učinila je spomenuti kriterij nedovoljno diskriminativnim, tako da je uglavnom napušten. Nevolja je u tome što nije nadomješten adekvatnijim, pa imamo praksu da "ostala" naselja u statističkoj klasifikaciji (a to su sva ona koja nisu gradska), obuhvaćaju preširoku lepezu naselja, počam od malih sela ili čak zaseoka sa manje od 10 stanovnika, pa do velikih sela sa pet, šest tisuća žitelja, ili pak, gradiće koji zbog svojih funkcija u okolnom prostoru imaju nesumnjivo urbani značaj.

Neovisno o slabostima takvih rješenja, potrebno je pogledati podatke o naseljima. U Hrvatskoj je 1971. bilo 6.656 naselja, od kojih su 103 bila gradska, a 6540 "ostala" (seoska i mješovita). Već 1981. primjenom upravno-administrativnih kriterija status grada ima 214 naselja, pri čemu se samo u manjem broju naselja radilo o procesu prerastanja sela u gradove, a prevagnuli su drugi razlozi. Tako je od 103 "nova" grada u 1981. čak polovina u Dalmaciji, dok ih se u Slavoniji pojavilo samo šest. Očito je da se zbog potreba urbanističke politike i lakšeg zahvaćanja gradske rente, prišlo "širenju" urbane mreže, više nego što su to tražili sami "urbanizacijski" procesi. Takva podjela prisutna je i u novije vrijeme, tako da danas u Hrvatskoj imamo 214 gradova i oko 6440 sela (novo teritorijalno ustrojstvo

Hrvatske spominje 70 gradova, ali to su očito upravna određenja bez oslonca na stvarno stanje).

Potrebno je ukazati i na smanjivanje prosječne veličine seoskih naselja. U 1961. prosječno selo imalo je 452 žitelja, u 1981. taj broj pada na 357, da bi se u 1991. i dalje snizio na samo 341 stanovnika. Znatne su i regionalne razlike u veličini sela. Osamdesetih godina najveća sela u Slavoniji prosječno imaju više od 600 žitelja, zatim dolaze sela u varaždinskoj regiji (546), bjelovarskoj regiji (360) i u okolini Zagreba (423). Najmanja su sela u Lici (268), te u goransko-kvarnerskoj regiji (163). Ti podaci dijelom potvrđuju zasnovanost pokušaja tipološkog određenja naših ruralnih regija (Puljiz, 1993), koja situira ruralne zone u širu aglomeracijsku mrežu.

To je tročlana tipologija, kakva se inače primjenjuje u Europskoj zajednici, a sav seoski prostor situira na: 1/ ruralne regije uz urbane centre i kontinuum, koji su pod izrazitim utjecajima grada, i gdje nalazimo razvijenu prometnu mrežu, disperziju industrijskih pogona, veću ponudu radnih mjesta, ali i veliku ugroženost prirodne sredine. U nas su takve zone oko Zagreba, u sjeverno-zapadnoj Hrvatskoj, istočnoj Slavoniji i na jadranskoj obali; 2/ ruralne zone izvan utjecaja većih urbanoindustrijskih središta, sa slabijom prometnom mrežom, infrastrukturom, oskudnijom ponudom radnih mjesta. U nas su takve seoske regije u središnjoj Slavoniji, bjelovarskoj regiji, Baniji i Pokuplju, te u Dalmatinskoj zagori; i 3/ marginalne seoske zone izložene gospodarskoj recesiji i depopulaciji - a takva su pretežno planinska područja, neki otočki prostori i unutrašnjost Istre.

Podaci o brojčanom kretanju gradskoga i seoskog stanovništva poslije 1961. jasno ukazuju na dominantne tendencije tog razdoblja. Gradsko se stanovništvo udvostručilo (indeks 202), dok je seosko doživjelo golem pad. U 1981. gradsko je stanovništvo premašilo seosko, što znači da je Hrvatska poprimila crte razvijene industrijsko-urbane zemlje. Osnovni uzrok smanjenja seoskog stanovništva bila je deagrarizacija praćena napuštanjem, odnosno iseljavanjem iz sela. Teško je procijeniti koliko su pojedini faktori neposredno pridonijeli takvoj redistribuciji stanovništva. Na porast broja gradskog stanovništva djelovalo je: doseljavanje sa sela, prerastanje seoskih naselja u gradove (direktna urbanizacija), prirodni prirast, te neki drugi manje važni čimbenici porasta. Iseljavanje iz sela (ruralni egzodus) imao je za ruralni prostor višestruke negativne posljedice - to nije bio samo "odljev" veće ili manje populacijske mase - već je to proces koji ima (ili je imao u pojedinim fazama, zbog visoke selektivnosti migracijske jezgre), razorne posljedice za ruralni gospodarski, socijalni i demografski razvitak. Spomenimo samo neke važnije činjenice: selo su napuštali pretežno mlade i vitalnije kohorte stanovništva (ne nužno i muškarci, kako se dugo smatralo, jer se već 1981. u seoskim izrazito depopulacijskim zonama "pojavi" veliki višak muškaraca u dobi od 20 do 29 godina), a to znači grupe u aktivnoj i fertilnoj dobi, koje su od presudnog značaja za svekoliki razvitak i populacijsku ravnotežu seoskih regija. Kako je ruralni egzodus smanjio seoske vitalne potencijale, tako je selo ostajalo sve više na starijima i manje obrazovanim ljudima - a poznato je da su stariji ljudi manje skloni inovativnijem ponašanju, poduzetničkim inicijativama, a to ima za posledicu daljnji nazadak ruralnog prostora.

poljoprivredno stanovništvo i njegova evolucija

Sve ono što smo govorili za seosko stanovništvo vrijedi, ali drastičnije, i za poljoprivredno stanovništvo. Deagrarizacija, kao proces smanjenja broja seljaštva, ali i ovisnosti stanovništva od poljoprivrede (Puljiz, 1977), tekla je u Hrvatskoj znatno brže nego u drugim zemljama. U nas je seljačko stanovništvo od 1931. do 1991. smanjeno sa 70 % na manje od 9 %. Za takvo smanjenje i u razvijenijim zemljama trebalo je više od stotinu godina. Dogodio nam se jedan od najbržih ruralnih egzodusa u ekonomskoj povijesti, sa svim pozitivnim i negativnim posljedicama. Progresivan učinak takva toka ogledao se u brzom i radikalnom smanjenju agrarne prenapućenosti u poljoprivredi, o čemu se mnogo pisalo u agrarno-ekonomskoj

literaturi, osobito prije drugoga svjetskog rata, ili u prvim desetljećima nakon rata. S druge strane, brzi i prilično neusmjeravani proces ruralnog egzodusa doveo je do posvemašnje devitalizacije ljudskog faktora u privatnoj poljoprivredi, do toga da je na pretežnoj većini poljoprivrednih posjeda ostala stara i manje obrazovana radna snaga, što je pogađalo poljoprivredu ali se odražavalo na cjelokupni ruralni razvitak. Deagrarijacija je, osim toga, u našim uvjetima, uglavnom polovična, jer bivši seljaci zapošljavanjem u industriji i drugim djelatnostima ne prekidaju veze sa posjedom, već ostaju živjeti u selu i na gospodarstvu te su mnogim sponama i dalje vezani uz sitnoposjedničku i prirodnu poljoprivredu. Time se blokiraju promjene u agrarnoj strukturi, jer se petrificira naslijeđena mreža usitnjenih gospodarstava, kojih se broj vrlo sporo smanjuje. A bez koncentracije u seljačkoj poljoprivredi, povećanja veličine i tehničke opremljenosti gospodarstava, kao i postojanja vitalne i profesionalizirane radne snage nema uvjeta za racionalnu i efikasnu poljoprivrednu proizvodnju. Sljedeće tablice pokazuju brojčano kretanje poljoprivrednog stanovništva i njegov aktivni kontigent.

Tablica 2

Kretanje poljoprivrednog stanovništva Hrvatske, 1931-1991.

Godina	Ukupan broj stanovnika	Broj poljop. stanovništva	% poljop. u ukupnom	% smanjenja
1931	3,785.271	2.634.700	69,6	—
1953	3,936.022	2.209.716	56,1	16,1
1961	4.159.696	1.824.819	43,9	17,4
1971	4.462.221	1.338.267	30,2	26,7
1981	4.601.469	667.696	14,5	50,1
1991	4.783.265	409.647	9,1	38,6

* Smanjenje se odnosi na međupopisno razdoblje.

Izvor: Do 1981. podaci su uzeti iz studije Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi Hrvatske, Zagreb : IDIS, 1984, a za 1991. iz Statističkog ljetopisa Hrvatske za 1992.

Tablica 3

Aktivno poljoprivredno stanovništvo Hrvatske, 1961-1991.

Godina	Ukupno aktivno stanovništvo	Broj aktivnih poljoprivrednika	% aktivnih poljop. u uk. akt.
1961	1,954.293	980.590	50,2
1971	2.015.918	843.389	37,0
1981	1.985.201	414.742	20,9
1991	2,037.653	264.895	13,0

Izvor: Isto kao u tablici 2.

Podaci iz tablica 2 i 3 samo potvrđuju iznesene konstatacije o procesima ubrzanog nestajanja tradicionalnog seljaštva. Smanjivanje poljoprivrednog stanovništva trend je višedecenijski, i on, uz manje i nevažne oscilacije neprekidno traje u cjelokupnome promatranom razdoblju. Možda je potrebno primijetiti da se tempo tog smanjivanja povećavao sve do 1981, a u posljednjem popisnom razdoblju relativno je smanjen, što se vidi već usporedbom postotnog smanjenja, ali se preciznije može uočiti u stopama deagrarijacije (prosječno godišnje smanjivanje broja poljoprivrednika iznosilo je u 60-im 3,15 %; u 70-im je 8,64 % da bi u 80-im, za posljednjih deset godina ona iznosila 4,78 %). Tome su pridonijeli različiti razlozi, od kojih ovdje treba spomenuti samo dva: ekonomska kriza u 80-im nije omogućavala veće zapošljavanje u nepoljoprivrednom sektoru, a osim toga poljoprivredno stanovništvo već je toliko "prorijeđeno" i devitalizirano da više ne treba očekivati visoke stope njegova odljeva u druge djelatnosti. Po svemu sudeći,

buduće kretanje broja seljaštva protjecat će više u znaku smanjenja i to pretežno "biološkim" putem, prije nego što će na to djelovati ekonomski i socijalni razlozi proteklog razdoblja. Ovdje treba upozoriti na jedan mogući i specifični kanal budućeg smanjenja seljaštva - a on je vezan uz (ne)povratak jednog dijela prognanika u svoja domaćinstva i sela. Vjerojatno se dobar dio starijeg (ali ne samo starijeg) seljaštva neće vratiti u svoja sela i na svoja gospodarstva, posebice u one regije koje su pretrpjele velika ratna razaranja, i gdje će povratak značiti praktički start od početka, a to se teško može očekivati od starijih ljudi.

Kretanje u cjelokupnom promatranom razdoblju pokazuje da je seljaštvo od nekada najbrojnijeg sloja hrvatskog društva svedeno na manji segment, i da će uskoro njihov udio pasti i ispod 5 %, kakav je danas u razvijenim zemljama svijeta. To smanjenje ubrzano je u 70-im godinama. U proteklih 30 godina agrarno je stanovništvo (pa i aktivni kontingent), smanjeno za više od četiri puta (aktivno je smanjeno nešto manje, zbog veće stope aktivnosti u poljoprivredi). Samo u posljednjem desetljeću godišnje se broj poljoprivrednika smanjivao za preko 25.000 osoba, uz istovremeni pad aktivnih za 15.000 godišnje. Već i "gole" brojke dovoljno govore o svoj ozbiljnosti te pojave, a da i ne spomenemo premnoge posljedice takvih kretanja. Ova je analiza brojčanog kretanja poljoprivrednog stanovništva i inače vrlo gruba, ne ulazi dublje u razloge takvih kretanja, ne oslikava mehanizam, oblike i uzroke deagrarizacije, niti problematizira definiciju poljoprivrednog stanovništva (koja je mijenjana u 1981), ali to ne bi bitnije promijenilo kvantitativnu sliku, a još manje osnovne zaključke.

sastav poljoprivrednika po dobi, spolu i obrazovanju

U nastavku ćemo ukratko prikazati promjene poljoprivrednog stanovništva po spolu, dobi i obrazovanju u zadnjem popisnom razdoblju, i to promjene u relativnim odnosima, jer smo brojčane odnose već dali. U tom je razdoblju nešto povećan broj muškaraca u ukupnome poljoprivrednom stanovništvu (te se kreće oko 45 % i to već duže vremena). Udio muškog stanovništva čak je znatnije povećan u aktivnoj populaciji poljoprivrednika, a to bi moglo značiti i postizanje stabilnijeg odnosa unutar strukture po spolu, nakon početnih faza deagrarizacije, koje su bile obilježene bržim odlaskom muške radne snage iz poljoprivrede. To ne govori u prilog mišljenja o tendenciji feminizacije u poljoprivredi kako se dosad tumačilo. Najmanje su promjene u sastavu uzdržavanog stanovništava, što je i normalno jer se u tom kontigentu nalazi pretežno dječji dobni uzrast (tablica 4).

Tablica 4

Sstruktura poljoprivrednog stanovništva po spolu, 1981-1991

	1981	1991
UKUPNO	100,0	100,0
- muškarci	43,2	46,5
- žene	56,8	53,5
AKTIVNO	100,0	100,0
- muškarci	52,0	56,2
- žene	48,0	43,8
UZDRŽAVANO	100,0	100,0
- muškarci	30,2	29,7
- žene	69,8	71,1

Izvor: Popisi stanovništva za te godine

Znatno je drukčija slika dobne strukture poljoprivrednika jer pokazuje neprestano pogoršanje (tablica 5). To se najbolje vidi usporedbom dobnih skupina, gdje

zapažamo neprestano povećanje udjela starijih, uz istodobno smanjenje mlađih dobnih skupina, kao i mlađeg dijela radnog kontigenta. Kako je ovo važan problem, navest ćemo podatke za cjelokupno razdoblje nakon 1961.

Tablica 5

Starosna struktura poljoprivrednog stanovništva, 1961-1991

	do 14 god.	15-49	50 i više	60 i više	65 i više
1961	25,8	44,5	29,7	15,0	9,3
1971	20,6	47,7	31,7	20,2	12,8
1981	12,4	39,1	47,7	26,9	20,7
1991	12,6	36,8	50,5	29,9	19,4

Izvor: *Popisi stanovništva*

Podaci uvjerljivo govore o izraženom procesu starenja agrarnog stanovništva, ali i o nemogućnosti njegove biološke reprodukcije. Najmlađoj dobnj skupini (do 14 godina) udio je smanjen na polovinu onoga iz 1961, dok je udio starijih grupa udvostručen. Više od polovine poljoprivrednika stariji su od 50 godina, a petini je više od 65 godina. Kao mjeru starenja možemo upotrijebiti i indeks starenja (a to je odnos stanovništva starijeg od 60 godina i onog mlađeg od 19) koji iznosi 1,79 a smatra se da je kritički prag starenja neke populacije prijedan ako taj indeks ima vrijednost veću od 0,4. Vidimo da je ta vrijednost "obilato" nadmašena, kao i udio starijeg kontigenta - onoga preko 60 godina, kojega je dvostruko više nego što se smatra normalnim. Već smo doveli u pitanje uvriježeno mišljenje da imamo feminizaciju poljoprivrednog stanovništva, ali se ne može osporiti proces senilizacije te kategorije.

Iz svega ovoga možemo prilično pesimistično zaključiti o daljnjim perspektivama reprodukcije tog sloja na kojemu počiva seljačka poljoprivreda i o mogućnostima agrarnog ali i cjelokupnog ruralnog razvitka. Ovakvu zaključku moglo bi se prigovoriti zbog toga što poljoprivrednici danas čine oko 20 % ukupne seoske populacije, pa već i kvantitativno ne mogu biti segment od odlučujuće važnosti za budućnost sela, ali bi takav prigovor samo djelomice pogađao bit ove problematike. Točno je da je na selu sve više drugih profesionalnih kategorija, i da svaki cjeloviti razvitak sela počiva na diverzifikaciji ruralne ekonomije. To bjelodano pokazuju iskustva razvijenih zemalja, koja su relevantna i za našu stvarnost. No, bez zadovoljavajuće reprodukcije poljoprivrednikog stanovništva, kao i poboljšanja njegova dobnog sastava teško je očekivati uspješniji napredak poljoprivrede na većini obiteljskih gospodarstava. Eventualna orijentacija samo na razvitak uže grupe tzv. farmerskih gospodarstava, teško da može dovesti do napretka poljoprivrede u širokoj lepezi različitih tipova seoskih domaćinstava i različitih oblika poljoprivrede koji postoje u suvremenom selu. To bi, sa svoje strane, moglo još više unazaditi demografsku situaciju na velikom dijelu našega ruralnog prostora

Za modernu poljoprivredu važan faktor jest i obrazovna razina poljoprivrednika. Ta je razina u našim uvjetima još uvijek nepovoljna (vidi tablicu 6), jer dominiraju proizvođači koji nisu završili ni osnovnu školu - takvih je više od dvije trećine, a od njih je i jedan dio nepismen. Nepismenih je u poljoprivrednom kontigentu dvostruko više nego u ukupnom stanovništvu (6% i 3%), i premda je nepismenost uglavnom najveća u najstarijoj populaciji, ipak je obrazovna razina pretežne većine poljoprivrednika (do sedam razreda osnovne škole), daleko ispod minimalnih zahtjeva našeg vremena. Pozitivno je u svemu tome što obrazovna razina poljoprivrednika postupno raste, pa smo početkom 90-ih imali i 8 % poljoprivrednika sa srednjom školom (premda je među njima najviše onih sa školom učenika u privredi), te se može reći da među mlađim poljoprivrednicima imamo potencijal bolje obrazovanih osoba, a na tome bi se moglo i dalje nastaviti kako bi se postigla željena razina obrazovanosti. barem mlađih koji su izabrali poziv poljoprivrednika.

Tablica 6

Poljoprivredno stanovništvo prema školskoj spremi od 15 godina i više, 1981 i 1991

	1981	1991
bez školske spreme i s 1-3 razreda osn. šk. (ukupno nepismenih)	24,6 (11,7)	16,7 (6,0)
4-7 razreda osn. škole	58,1	50,4
osnovno obrazovanje	14,2	24,1
srednje obrazovanje	2,8	8,0
više obrazovanje	0,1	0,4
visoko obrazovanje	0,0	0,2
nepoznato	0,1	0,2

Izvor: Popisi stanovništva za te godine

domaćinstva i obiteljska gospodarstva u selu

Seoska domaćinstva jesu neposredne zajednice privređivanja, potrošnje i življenja u selu. Promjene u širem društvenom okviru dovele su do znatne preobrazbe karaktera i funkcioniranja seoskih obitelji. Od nekada velike, homogene i multifunkcionalne društvene skupine koja je bila u gotovoj simbiozi s poljoprivrednim gospodarstvom, seoska porodica sve se više "nuklearizira" i postaje slična gradskoj obitelji. Ona je pretežno potrošačka grupa, a to se vidi već i po smanjivanju njezine veličine i njenih funkcija. Dok je u 80-im "prosječno" seosko domaćinstvo imalo 4 člana, u 1991. ono broji svega 3,3 člana (gradsko domaćinstvo ima samo 3 člana). Manje je poznato da i u selu ima mnoštvo samačkih domaćinstava - takvih je oko 18 % od svih seoskih domaćinstava, a znatan je i broj deficitarnih obitelji (to su ona u kojima živi samo otac ili majka s djecom). Promjene nekadašnjih funkcija seoske porodice, njene preobrazbe iz pretežno proizvodne u potrošačku grupu, mogu se (mada samo djelomično) sagledati uvidom u izvore prihoda i zanimanja aktivnih članova. Stara i uobičajena statistička klasifikacija na poljoprivredna, mješovita, nepoljoprivredna i domaćinstva bez radne snage, koja nam je služila donedavna, izgubila je nažalost na analitičkoj relevantnosti. Već 1981. gotovo je 80 % svih seoskih domaćinstava sa gospodarstvom spadalo u mješovita, jer je imalo prihode iz poljoprivrede i iz drugih "nepoljoprivrednih" izvora i aktivnosti. Još je veći pluralizam u izvorima prihoda u 1991. Prema podacima iz te godine bilo je 14,7 % poljoprivrednih, 17,1 % mješovitih, 66,8 % nepoljoprivrednih i 1,4 % domaćinstava bez prihoda. Unatoč tome što ovi podaci nisu popraćeni adekvatnom statističkom definicijom, ipak se može razabrati da je klasifikacijski kriterij bio dvojak: vrsta djelatnosti aktivnih članova domaćinstava i izvori prihoda. Samo se tako može protumačiti da oko dvije trećine domaćinstava sa gospodarstvom spada u "nepoljoprivredna". Radi se o tome da u tim domaćinstvima nema djelatnih poljoprivrednika, a to ne znači da se na njihovim posjedima ne proizvodi, ili da nema prihoda iz poljoprivrede. Prikladnije je i takva domaćinstva uzeti kao mješovita na kojima nema profesionalnih poljoprivrednika. Utoliko to nisu posjedi "mrtve ruke" nego gospodarstva s radnom snagom koja samo povremeno radi u poljoprivredi, a inače je zaposlena u drugim, izvanpoljoprivrednim djelatnostima, ili su to domaćice, starije osobe i djeca. To nije samo naš specifikum - u Njemačkoj, primjerice, pored uobičajenih mješovitih gospodarstva (part-time farms), vrlo je velika kategorija "radničko-seljačkih" gospodarstva (s manjim prihodom od poljoprivrede), a takvih je prema Bergmannovoj klasifikaciji 1989. bilo oko 40 % od ukupnog broja gospodarstava u Njemačkoj. Već smo u analizi no-

dataka popisa iz 1981. vidjeli da u selu prevladavaju mješovita domaćinstva i zaposlenost izvan gospodarstva, da su se umnožili različiti izvori prihoda, kao što su oni od rada u inozemstvu, od mirovina i neki drugi, tako da je već tada bilo poteškoća u analizi socioekonomske i profesionalne strukture seoskih domaćinstava. Danas je takvu klasifikaciju još teže utvrditi jer su se pojavili i neki novi izvori prihoda (poljoprivredničke mirovine), što je stvorilo privid da se smanjio broj staračkih domaćinstava (svega je 1,4 % domaćinstava bez prihoda), ali to bi bio potpuno pogrešan zaključak. Želimo li ukratko zaključiti o socioekonomskim promjenama u raznim tipovima domaćinstava s obiteljskim gospodarstvom, onda bi zaključak glasio da danas u selu ima oko 85 % uistinu mješovitih domaćinstava, ako mješovitost shvatimo u širem smislu; da se ta najbrojnija kategorija postupno diferencira, da "mješovitost" dobiva nepoljoprivredni karakter, i da su potrebne nove analitičke kategorije i pristupi u tumačenju svih tih promjena u obiteljskim gospodarstvima i domaćinstvima. To je najuže povezano s tipovima gospodarstava prema veličini i važnosti za poljoprivrednu proizvodnju, ali i s različitim oblicima poljoprivrede na pojedinim tipovima gospodarstava. U taj se problem ovdje ne možemo potanje upuštati - sa sociološkim aspektima postojanja različitih tipova, novijih modela gospodarenja u poljoprivredi i njihovom vezom s porodicom, zaposlenošću, socijalnim sustavom u selu, opširnije se bave neki drugi članci (pogledati radove V. Puljiza, 1993. i H. Mendrasa 1978).

Sada ćemo prijeći na promjene u obiteljskim gospodarstvima, posebice na neke aspekte vezane za zemljišni posjed i druge relevantne faktore porodične poljoprivrede. Osnovni brojevi podaci o gospodarstvima kao i njihova strukturalna evolucija, navedeni su u tablici 7.

Tablica 7

Broj i struktura seljačkih gospodarstava prema veličini posjeda, 1960-1981

Veličina posjeda u ha	1960		1981		1991	
	N	%	N	%	N	%
do 1 ha	126	19,8	181	31,7	186	34,8
1 - 2	127	19,5	109	19,2	110	20,6
2 - 5	252	38,0	182	32,0	155	29,0
5 - 8	94	14,5	64	11,2	53	9,9
8 i više	54	8,2	34	5,9	30	5,6
Ukupno	653	100,0	570	100,0	534	100,0

Izvor: *Popis poljoprivrede 1960. i Popisi stanovništva iz 1981. i 1991.*

U prikazanom razdoblju smanjio se broj obiteljskih gospodarstava za približno 20 %, i to je smanjenje prisutno u svim posjedovnim skupinama, osim u najmanjih (ispod 1 ha), koja su jedino brojčano "ekspandirala", i to na uštrb većih gospodarstava. Izdvojimo li ta manja gospodarstva, onda je pad broja gospodarstava mnogo veći. Broj gospodarstava većih od 1 ha znatno je smanjen (sa 527 na 348 tisuća gospodarstava), što je pad za jednu trećinu. Premda bi se, promatrajući stvari iz tog ugla, moglo govoriti da je i dosad trajao proces koncentracije zemljišta i proizvodnje, premda u manjoj mjeri, ipak se zbog velikog broja proizvodnih jedinica u seljačkoj poljoprivredi i male prosječne veličine obiteljskih posjeda (ispod 3 ha poljoprivrednih površina) taj, inače zakoniti proces u razvijenim kapitalističkim poljoprivredama, može očekivati tek u budućnosti. Globalno, naša agrarna struktura ima sljedeći oblik: jedna trećina jesu gospodarstva do 1 ha, drugu trećinu čine gospodarstva do 3 ha, a u preostaloj trećini nalaze se veća gospodarstva. Takva posjedovna struktura naslijeđena iz bliže i dalje prošlosti nastala je djelovanjem različitih činitelja, od kojih su samo neki unutar sela. Mali i usitnjeni posjedi velika su zapreka racionalnome i ekonomičnom korištenju radne snage, a

poglavito suvremenoj mehanizaciji. Imamo svega 16 % gospodarstava većih od 5 ha, a to je danas vjerojatno donja granica veličine proizvodne jedinice sposobne za veću tržišnu proizvodnju, potpuniju zaposlenost i primjereni dohodak za seosko domaćinstvo. Da većina manjih posjeda služi tek kao uzgredni ili dopunski izvor zarade seoskom stanovništvu (ne ulazeći sada u druge neekonomske razloge držanja takvih gospodarstava), vidi se i iz podataka o radnoj snazi, zemljištu i opremljenosti takvih gospodarstava (podaci iz 1991). Tako je na gospodarstvima veličine ispod 1 ha - kojih je 35 % od ukupnog broja - bilo svega 7 % traktora (ne računajući male jednoosovinske traktore); na njima je radilo oko 8 % od svih poljoprivrednika (tek svako petnaesto gospodarstvo ima poljoprivrednika), a posjedovala su 6,5 % ukupnog zemljišta. To sve govori o marginalnoj važnosti te kategorije za ukupnu poljoprivrednu proizvodnju. Možda je potrebno ovdje navesti da manje od jedne trećine (155 tisuća) poljoprivrednih gospodarstava ima poljoprivrednika, od čega na 103 tisuće imamo jednoga aktivnog u poljoprivredi, na 42 tisuće dvojicu aktivnih, dok 10 tisuća gospodarstava raspolaže sa tri aktivna člana i više. Osim njih na obiteljskim gospodarstvima ima i 412 tisuća članova koji "povremeno obavljaju poljoprivredne poslove" od kojih su dvije petine domaćice. S druge strane, tek na gospodarstvima veličine iznad 5 ha imamo znatniju prisustnost poljoprivrednika, veću koncentraciju traktora i drugih krupnijih strojeva, a ta kategorija raspolaže i sa 45 % ukupnih zemljišnih površina privatnog sektora. To nam govori da u toj grupi obiteljskih gospodarstava možemo očekivati stvaranje užeg sloja profesionalnih i kompetentnih poljoprivrednika s vitalnim i životno sposobnim gospodarstvima kao temelja razvitka modernije i efikasnije poljoprivrede. Na većini ostalih gospodarstava, a posebno na onima najmanjima, i dalje će dominirati različiti oblici samoopskrbe proizvodnje, "part time" poljoprivrede uz znatnu prisutnost novijih fenomena hobističke i dekorativne poljoprivrede.

budući razvitak i mogući napredak hrvatskog sela

Dosadašnja razmatranja o smjeru i intenzitetu gospodarskih, demografskih i socijalnih promjena u našem selu, otkrivaju mnoge nepovoljne dimenzije stanja u ruralnom prostoru Hrvatske, ali pokazuju i svu složenost i upitnost promjena zabilježenih u posljednjih nekoliko desetljeća. Pokazuje se da je seoski prostor izložen dugotrajnijoj depopulaciji, koja u nekim nerazvijenim i zabačenim regijama poprima značajku prave demografske depresije. Poljoprivredno stanovništvo koje je bilo dominantni sloj seoske socijalne strukture dok je agrarna privreda bila kostur cjelokupnog života sela i važniji segment nacionalnog gospodarstva, danas je doživjelo pravi demografski slom, a drugi slojevi nisu još kadri osigurati neophodnu demografsku stabilizaciju, niti prihvatljivu razinu socijalnoga i gospodarskog razvitka sela. Rat i njegove posljedice, kao i stanje ni rata ni mira u nekim seoskim područjima, dodatno je pogoršao i inače nepovoljne prilike. Što bi sve mogla značiti sintagma o mogućoj revitalizaciji sela u takvim okolnostima? U jednom prošlogodišnjem tekstu posvećenom problemima poslijeratne obnove sela plediralo se da se obnova ne shvati samo kao sanacija postojećeg nego da se koncipira kao širi razvojni proces i mogućnost da se na dužu stazu osigura poželjna i svekolika revitalizacija sela (Župančić, 1992). Osnovne premise takva zalaganja bile su sljedeće: unatoč nepovoljnim trendovima prošlosti, u našem selu ali i u cijelu društvu, akumulirao se sklop preduvjeta koji omogućuju ulazak u kvalitativno drukčiji razvojni tok, odnosno da selo iz dugotrajne faze dekompozicije uđe u fazu kompozicije, ako bismo se poslužili terminima i modelima razvijenim i korištenim u francuskoj ruralnoj sociologiji (Štambuk, 1991). Respektirajući iskustva nekih razvijenih zemalja Zapada gdje je došlo do zaustavljanja ruralnog egzodusa, pa čak i do porasta ruralne populacije, kao i do svojevrsne "renesanse" sela u nacionalnim okvirima, pokušalo se odrediti one čimbenike koji i u našim uvjetima omogućuju pozitivni preokret dosadašnjih kretanja, te naznačiti

elemente buduće strategije revitalizacije sela. Pri tome je ukazano na potrebu drukčije politike prostornog razvoja, kao i na mogućnosti osmišljenijeg planskog usmjeravanja seoskoga prostora i poljoprivrede. Glede prostornog razvitka treba stimulirati politiku dekoncentrirane urbanizacije, odnosno favorizirati disperzni prostorni razvitak umjesto "centrističkog" tipa razvoja, svejedno je li on oligocentrični ili monocentrični. To bi tražilo više ulaganja u razvijanje mreže manjih seoskih gradića i seoskih središta (veličine 1500-2000 žitelja), koji bi činili okosnicu ruralne naseljske mreže, s većom i raznolikijom ponudom radnih mjesta, a s razvijenom infrastrukturom i institucijama mogli bi osigurati poželjno zadovoljavanje različitih potreba seoskog stanovništva. Procesi decentralizacije industrije, izgradnje manjih pogona, obrta i radionica, omogućuju otvaranje više radnih mjesta u selu i manjim gradovima, a pojavljuju se i neke nove djelatnosti tercijarnoga i kvartarnog sektora koje su pogodne i za seoske regije. Više radnih mjesta i mogućnosti zapošljavanja različitih profila i razina stručnosti, smanjio bi potrebu za odlaskom iz sela mladih i obrazovanijih osoba. To bi postupno stabiliziralo seosku socijalnu strukturu i omogućilo i demografski oporavak. Napokon, socioekonomske promjene na poljoprivrednim gospodarstvima, osim negativnih posljedica, pružaju priliku za modernizaciju poljoprivrede na manjem broju vitalnih gospodarstava, a modernizirana poljoprivreda, unatoč racionalizacije i smanjenja broja zaposlenih u tom segmentu, otvara nova radna mjesta u svojoj najužoj okolini. Jedna od mogućih razvojnih alternativa jest i stimuliranje tzv. novoseljačke poljoprivrede (na gospodarstvima gdje ima radne snage i kapitala moguće je razvijati prerađu, trgovinu kroz direktne odnose s kupcima), a taj tip gospodarenja u poljoprivredi zapošljava više ruka nego sama primarna proizvodnja, a donosi i veće materijalne koristi. Slične učinke ima i seoski turizam, koji je još uvijek u povojima, iako bi u normalnijim i prosperitetnijim vremenima predstavljao dodatnu razvojnu šansu mnogim seoskim regijama.

Ovakav pristup može se tretirati i kao zalaganje za integralni razvitak ruralnih područja, a on podrazumjeva svekoliki "gospodarski, socijalni i kulturni napredak jednog prostora i zajednice koja u tom prostoru živi, uključujući i očuvanje i unapređenje prirodne okoline" (Defilippis, 1993:36). Razvojna strategija o kojoj je riječ daje uvinke i na kraći rok, premda je za demografsku stabilizaciju sela te za poželjnu revitalizaciju seoskog prostora potrebno duže razdoblje. Nažalost, mnoge pretpostavke te strategije, u postojećim uvjetima i okruženju u kojem se nalazimo, ne mogu doći do izražaja, a malo je vjerojatno da je to moguće u neposrednoj budućnosti. Naša država i dalje je u gospodarskoj recesiji, nema pomoći za obnovu ni kreditne podrške iz inozemstva, a bez toga nema veće šanse ni za najnužniju obnovu, barem onog dijela države koji nije u rizičnoj zoni. Teško je u tim okolnostima očekivati brži i veći gospodarski rast, koji bi pružao neophodne razvojne šanse našem selu. Vjerojatnije je da čak dolazi i do produbljanja razlika u razini razvijenosti pojedinih seoskih regija i daljnjeg zaostajanja znatnog dijela seoskog prostora. Tamo gdje nije bilo ratnih razaranja, niti veće nesigurnosti nakon rata, došlo je do stanovitoga privrednog oporavka, kao i oživljavanja poljoprivrede i drugih gospodarskih grana u selu. To je primjetno na dijelu seoskog područja središnje i sjeverozapadne Hrvatske, posebice u bjelovarskoj i varaždinskoj regiji i Međimurju (možda ne samo u tom dijelu, ali te krajeve bolje poznajemo i imamo više uvida). Tu nalazimo vidljive znakove napretka: dolazi do pomaka u radu i ponašanju mnogih poljoprivrednika i seoskih poduzetnika, intenziviranja proizvodnje na većem broju obiteljskih gospodarstava, izgradnje pogona za prerađu poljoprivrednih proizvoda (ima sve više seoskih poduzetnika i seljaka sa kompletnom proizvodnjom i preradom u granama kao što su vinogradarstvo, mljekarstvo, povrtlarstvo, u mesnoj industriji i dr.), što je nova kvaliteta i dokaz većih poduzetničkih potencijala u selu, i mogući nagovještaj budućeg napretka. Vjerujemo da je to samo početak preobrazbe i većeg zamaha seoskog gospodarstva. Kada će se te tendencije iskazati i na širem seoskom prostoru Hrvatske zavisi od mnogih čimbenika lociranih izvan sela. Ukratko, selu je potrebna vanjska pomoć i drukčija

razvojna politika od one u prošlosti. Ali, to je obostran a ne samo interes jedne strane - obnova i napredak sela pruža mnoštvo šansi i može znatno pospješiti sveukupni razvitak naše države.

literatura

- Bergmann, T. (1990). Socioeconomic Situation of the Individual Peasant, *Sociologia Ruralis*, 30 (1):48-62
- Defilippis, J. (1993). Upravljanje integralnim razvitkom ruralnih područja, *Sociologija sela*, 31 (1-2):35-41
- Nejašmić, I. (1986). Prirodno kretanje stanovništva SRH prema tipu naselja, *Sociologija sela*, 24 (91-94):13-31
- Puljiz V. (1977) Eksodus poljoprivrednika, Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a
- Puljiz, V. (1993). Ljudski faktor i ruralni razvitak Hrvatske, *Sociologija sela*, 31 (1-2):11-17
- Štambuk, M. (1991) Socijalna dinamika u seoskoj zajednici, u: *Društvene promjene u prostoru*, Zagreb: IDIS
- Župančić, M. (1992). Poslijeratna obnova kao mogućnost revitalizacije seoskih područja, *Sociologija sela*, 30 (115-116):37-45

Socioeconomic change and possibilities of rural development

Summary

In the past several decades the Croatian village went through a process of transition. This brought both desirable and undesirable changes and negative consequences. The author considers that excessive deagrarianization and uncontrolled rural exodus resulted in great rural depopulation and devitalized the agricultural population.

The agricultural population decreased to the level that today exists in developed countries, but without the accompanying transformation of agricultural structure. The number of peasant farms is still very great. Small farms predominate, marginal from the aspect of modern agriculture. A special question is how to achieve an agricultural structure that will enable the greater development not only of peasant agriculture but of other branches of the rural economy, too. The author indicates possible solutions.

War destruction in many village regions has additionally burdened overall rural development. It seems that differences in development among various rural regions have increased, which will be strongly reflected on rural development in Croatia.

Les changements socio-économiques et les possibilités de développement du milieu rural

Résumé

Le milieu rural croate s'est traversé un processus de transition au cours de ces dernières décennies. En plus des changements souhaités, cela a aussi entraîné plusieurs conséquences négatives. L'auteur considère que la dépopulation agricole excessive et l'exode rural incontrôlé ont abouti à un dépeuplement important de l'espace rural et tout particulièrement à la dévitalisation de la population agricole.

La population agricole est réduite au niveau que les pays développés ont aujourd'hui, mais sans les transformations de la structure de l'agriculture accompagnant ce processus. Le nombre des exploitations agricoles reste toujours très grand, et les petites exploitations sont dominantes et, du point de vue de l'agriculture moderne, marginales. Une question se pose notamment: Comment réaliser dans l'agriculture une structure telle qu'elle permette une démarche plus efficace en matière de développement, non seulement de l'agriculture, mais aussi d'autres branches de l'économie rurale. L'auteur indique des solutions possibles de cette situation.

Dans beaucoup de régions rurales, les destructions par la guerre représentent une charge supplémentaire pour l'ensemble du développement des milieux ruraux. Il y a tout lieu de croire que des différences se sont approfondies et ceci aura une forte répercussion sur le développement des milieux ruraux en Croatie.